

Васильєв О.О., старший викладач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Інституту психології та соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТОГО І СУСПІЛЬНОГО В ТВОРЧОСТІ Б.Д. ГРІНЧЕНКА

В статті здійснено спробу на основі аналізу особливостей суспільно-історичного розвитку та літературного процесу визначити місце художніх творів Б.Д. Грінченка в суспільному процесі в контексті їх виховного потенціалу. Основними джерелами, що використані в дослідженні, є публіцистичні та художні твори Б.Д. Грінченка 90-х років XIX ст.

Друга половина XIX ст. – особливий період в українській історії. Це – час національного пробудження, яке відбувалося паралельно з соціально-економічною модернізацією суспільства. Соціальні зміни, що мали місце після скасування кріпацтва, виштовхували селянство до самостійного життя, яке ще не було готове до нього. В умовах економічних негараздів, породжених реформою 1861 р., селяни, яких було об'єднано в громади, потребували просвіти і керівництва ззовні, оскільки самі, в силу своєї споконвічної забитості і відсталості, були нездатні до активних конструктивних дій.

Соціально-економічні зміни підсилювали асиміляторський тиск з боку російської влади, спрямований на русифікацію українського села, яке починало деградувати в національно-культурному плані під впливом т.зв. «городської культури», діяльності проросійських священиків, домінуючого впливу в земствах російських та русифікованих поміщиків, які задавали певний культурний еталон поведінки.

В існуючих соціально-політичних умовах – дії забороняючих Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876), жорсткого консервативного курсу Олександра II – особливо гостро постала проблема ролі інтелігенції в керівництві ще не готовим до змін селянством.

Тому Б.Д. Грінченко, який гостро відчував соціальні потреби українського суспільства та брав безпосередню участь в реалізації національної народницької (українофільської) програми – служіння народу, приділяв значну увагу ролі української інтелігенції в цій національній громадській справі.

Свої погляди він висловлював та пропагував на декількох рівнях, це:

- особистий приклад каторжної самовідданої праці на педагогічній ниві (на Харківщині та Луганщині);
- збереження культурних надбань українського народу шляхом збирання і публікації етнографічного та лексичного матеріалу, упорядкування зібраних матеріалів (під час роботи в Чернігівському земстві);
- написання та видання україномовної літератури для народу (хоча із використанням російського правопису);
- безпосередня громадсько-політична діяльність у Братстві Тарасівців та громадівському русі в Чернігові й Києві;
- написання публіцистичних полемічних творів з обґрунтуванням вимог до позиції української інтелігенції (заочна полеміка з М. Драгомановим);
- створення літературних творів, у яких через образи українських інтелігентів розкривав проблеми, що виникали при служінні громадській справі.

Багатогранність особистості Б.Д. Грінченка не дозволяє повною мірою комплексно розглянути всі аспекти його діяльності, а тому об'єктом аналізу обрано лише деякі з них, пов'язані із розумінням Б.Д. Грінченком проблем української інтелігенції в процесі виконання нею громадської роботи.

На науково-публіцистичному рівні Б.Д. Грінченко сформулював свої погляди щодо призначення української інтелігенції у 1892–1893 рр. в «Листах з України Наддніпрянської» [1], що були надруковані у Буковині, полемізуючи з написаними у відповідь М. Драгомановим «Листами на Наддніпрянську Україну».

Б.Д. Грінченко зробив критичний огляд тогочасного стану українського національного відродження, а також висловив думки і прагнення щодо активізації боротьби за українську національну справу.

Розглядаючи ці питання в плані історичного минулого й майбутнього, він виклав свої міркування щодо проблем загальнокультурного

розвитку українського народу і, зокрема, змісту таких понять, як *український патріот, українська інтелігенція, українська література*, а також процесу їх формування, *українська мова* як основний фактор стабілізації нації тощо.

Особливо Грінченко обурювався помосковленням (денаціоналізацією та русифікацією) народу. Українська інтелігенція, за його твердженням, у той час або нічого не робила для української національної справи, або ще гірше — сприяла помосковленню свого народу.

Негативно оцінивши позицію інтелігенції, Грінченко з обуренням писав, що «українець взагалі натура індивідуалістична», що «інтелігенція вся у нас змосковлена. Вчиться вона по-московському, читає по-московському, завсігди говорить сама і завсігди чує круг себе мову тільки московську; рідну ж мову в мужичих устах вважає за «хахляцкій жаргон». Історичних українських традицій ніяких — замість них або московський патріотизм, або нічого не вартий хисткий та мінливий лібералізм, або просто ніщо». Вся атмосфера в Україні, — з болем підсумовує він, — не сприяє пробудженню національної самосвідомості народу [1, XII]

Провідною думкою, яку обстоює Б.Д. Грінченко, є та, що українці і росіяни — це два самобутні народи. І тому український народ так само, як і російський, має законне право на розвиток своєї мови, літератури і культури як головних атрибутів державної і національної незалежності. І, оскільки російський царизм, наголошує Грінченко, використовував протягом віків помосковлення українців, щоб позбавити їх національної свідомості і державності, то він висуває від імені молодих українських націоналів-народолюбців тезу: «Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що це аксіома), то всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбива його від національного ґрунту». [1, X]

Відтак він вважає, що формування національно-свідомої української інтелігенції, яка б взяла у свої руки всю національно-просвітительську роботу серед народу, є першочерговою справою.

Аналізуючи групи і види української інтелігенції, крім пасивно-українофільської та радикальної (соціалістично-революційної),

Грінченко звертає увагу на національно-культурницький напрям. «Ми будемо звати сю групу, щоб одрізнити її від групи україно-фільської, свідомими вкраїнськими націоналами-народолюбцями. Українські **націонали-народолюбці** вважають, що тепер можна працювати для України тільки в двох напрямках: у **просвітньо-культурному та в економічному**.

Уже з самої любові до рідного краю та до рідного народу мусять українські націонали-народолюбці з усієї сили дбати про те, щоб підняти наш робочий простолюд сільський та міський з його економічного занепаду і поставити його в таке економічне становище, щоб він міг уживати свій час не на саму щоденну важку працю за шматок хліба, а й освічуватись, виробляючи в собі національне самопізнання. Але, опріч сього почування, є ще й фактичні причини, що через них українські націонали-народолюбці не тільки бажають, а й мусять працювати на користь народного добробуту, коли хочуть, щоб їх діяльність мала бажані наслідки» [1, XII]

Усвідомлюючи, що причиною краху народницького руху була саме базова недовіра селян до «городських інтелігентів» – панів, Гінченко вважав за необхідне віддане служіння інтелігенції народній справі. «Українські націонали-народолюбці хочуть самостійного національного життя і думають сього досягти, з одного боку, сприяючи всяким легальним заходам одмінити сьогочасний режим взагалі в Росії на кращий, більш людський (але, роблячи се, вони ставатимуть завсігди як українська партія), а з другого, – дбаючи про народний добробут, розвиваючи народну освіту й українську літературу та вмілості (штуку), силкуючися цю освіту, літературу та вмілості зробити цілонародним, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища “пан” та “мужик”, а **щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада**» [1, X].

Міркуючи про основні напрямки літератури в Наддніпрянській Україні, Б.Д. Грінченко зауважував, що «то мали ми в Росії вже не три літератури, а чотири, а саме:

а) літературу про російську інтелігенцію (“общеруську” б то), літературу, що виявила “наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади” російської (московської чи помоскаленої),

та паралельно з нею –

б) літературу про українську інтелігенцію, літературу, що в ній виявлялися “наукові або політичні факти, ідеї, почуття передової громади” української.

Потім:

а) літературу про простолюди і для простолюду великоруського та паралельно з нею —

б) літературу про простолюди і для простолюду українського.

Себто виходило просто дві літератури: московська та українська; а через те, що і московська народність, і українська народність, на лихо собі, розпадались (як і скрізь у Європі) на дві частки — на інтелігенцію та простолюди, через те і літератури сі кожда ділилися своїм змістом на:

а) твори для інтелігенції і про неї

та

б) твори для народу і про народ» [1.X].

Саме у творах для інтелігенції і про неї Б.Д. Грінченко розкрив комплекс проблем, пов'язаних зі служінням української національної інтелігенції народу.

Жанр твору накладає певний відбиток на глибину розкриття проблеми.

У драматичних творах з життя інтелігенції, як то «Нахмарило» («Дядькові примхи»; 1897), «На громадській роботі», «Арсен Яворенко», «Пташка» (1901), загострено змальовується конфлікт між громадським і особистим, що заважає реалізації благородної ідеї – служіння народу, а причини подаються побіжно, виходячи із особливостей побудови твору [3].

У повістях «Соняшний промінь» (1890) та «На розпутті» (1891) більш детально показано шлях становлення українських інтелігентів та психологічні обставини, що визначають їх відданість справі [1].

Зауважимо, що Б. Грінченко приділяє *більше уваги чоловічим образам*, що, ймовірно, зумовлюється як власним досвідом, так і реальною незначною участю жіноцтва у тодішньому суспільному русі (виключенням можна вважати участь жінок у радикальному народницькому русі 80-х років XIX ст.).

Суспільна ідея «роботи задля народної справи» формується у більшості героїв у результаті виникнення інтересу до народного життя (певний автобіографічний штрих) та пробудження національної свідомості внаслідок читання української

літератури – насамперед глибоко емоційних творів Тараса Шевченка.

У частини героїв (Гордій Раденко та Демид Гайденко із повісті «На розпутті») цей контакт з народом починається ще в дитинстві та підлітковому віці, у інших же – в юнацькому віці (по закінченні гімназії) (Катерина із «Соняшного променя»). Однак мотивація громадської роботи також є різною – від способу самоствердження та бажання справити враження на протилежну стать (Гордій Раденко) до внутрішнього переконання змішаного з ідеєю самопожертви в ім'я справи (Демид Гайденко). Або ж пропагандистська робота чоловіка: на прикладі Арсена Яворенка та його сестри Харити, яка стає його помічницею і товаришем.

Стосовно громадської роботи на селі Б. Грінченко визначає низку професій, у представників яких є найбільша можливість самореалізації. Це – робота інженера (Арсен Яворенко, який осушує болото для громади), лікаря (Демид Гайденко, Харита Яворенко), вчителя – як на професійній ниві, так і на аматорському рівні (Марко і Катерина).

Водночас спроба раціонального господарювання у власному поміщицькому маєтку викликає конфлікт інтересів із селянами, який не може приглушити навіть «простонародний» стиль поведінки та одягу героя (Гордій Раденко). Юридична освіта і практика також накладають відбиток на особистість героя, що загострює конфлікт з громадою до критичного рівня (втручання солдатів).

Проблеми громадської роботи посилюються через нерозуміння та неприйняття з боку статусного соціального середовища – сусідів-поміщиків, які всіляко перешкоджають, здійснюючи тиск на залежних від них селян, вносячи розлад в родинне оточення героя.

У певних випадках, особливо це стосується *жіночих образів*, навернення до громадської справи відбувається внаслідок нерозділеного кохання, щоб пізнати душу коханого чоловіка, звернути на себе його увагу і врешті, ставши з ним однодумцями, заслужити його повагу, прихильність, любов (шлях Катерини до Марка у «Соняшному промені»).

Жінка розуміється Б.Д. Грінченком (ймовірно, на основі власного сімейного досвіду) як однодумець, помічниця, натхненниця чоловіка на виконання громадської справи.

У цьому плані контрастно виглядають сімейні колізії героїв драми «На громадській роботі» та повісті «Соняшний промінь».

У першому випадку ми спостерігаємо сімейний конфлікт на ціннісному рівні (відсутність єдиних ідеалів), у розумінні способу життя (антитези: місто – село, розваги – рутинна робота), що, врешті респт, призводить до подружньої зради Ольги. Ольга, яка лише рік перебуває у шлюбі з Арсеном, нудиться в селі, де їй не вистачає уваги з боку чоловіка та оточення, розваг (музики, театру, світського спілкування). Вона несхильна до громадської роботи. Дружиною Арсена вона стала, прикинувшись, що поділяє його погляди.

Ольга за порадою матері демонструвала зацікавленість думками залицяльника (але лише поверхово), роблячи вигляд, ніби поділяє його думки, «бо тепер нова мода: вже не самої краси шукають мужчини, а ще часом випитують, і яких думок панночка... То треба знати – що йому казати. Я так і робила з Арсеном... він не помічав... Сяк-так бувало відговорюся, а він і вірить...» [3, 574].

Арсен, будучи закоханим, ідеалізував Ольгу. Однак після її флірту з сусіднім поміщиком Модестом Крашевичем, що переріс у подружню та суспільно-політичну зраду (викрадення важливих документів), він усвідомлює, що помилявся: «Я любив її, я зробив її собі другом, братом, товаришем усім своїм думкам, надіям, замірам – і вона нічого не зрозуміла!.. Я бажав, щоб вона була моїм світоньком ясним, а вона сама схотіла зробитися темрявою!.. За що я такий нещасливий?

Їй нудно було зі мною, бо я не ставав перед нею щохвилини навколішки, не торохтів з нею про квітчасті нісенітници, а казав про поважне завдання життя! Хіба жінчина може те зрозуміти?.. Хіба під її вузьким лобом може поміститися висока, велична ідея? На словах... о, на словах вони признають це, а справді... Все, за що їх батьки, чоловіки борються, мучаться, навіть на смерть ідуть, – все те їм річ незрозуміла, нудна, а часом просто дурниця, з якої вони сміються, глузують! Чоловік високої душі, могутчої сили, величної ідеї – такий чоловік іде в бій за найкращі, найсвятіші ідеали свого часу, за найдорожчий духовний скарб людський, – а вона? Що, вона йому другом стане, товаришем у роботі? Де там!.. Навіть того вона не може зрозуміти, що її краса збуджує в душі закоханого в неї високим лицарським коханням...» [3, 581]

Способом виходу із особистої кризи для Арсена стає знов таки громадська робота, оскільки селяни усвідомлюють свої помилки і згодні слухати його.

Протилежний зразок сімейних відносин демонструють стосунки Марка і Катерини в «Соняшному промені» та Демида і Ганни у повісті «На розпутті». Духовна єдність героїв забезпечує взаєморозуміння і підтримку. Емоційний компонент активізує виконання громадських справ («Спочатку виконання роботи – потім пустощі»). Кохання виступає джерелом натхнення та насаги героїв.

Навіть трагічна смерть Ганни спонукає Демида до ще більш активної роботи: «Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його було чути, бо там була та робота, що на неї він призначив своє життя. Там були щирі товариші, що робили з ним укупі коло одного діла. Марко йшов туди виконувати той заповіт, що почув з уст коханої, – віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя відродження рідного народу» [2, 446]

Таким чином, ціннісні орієнтири та життєві стратегії Б. Грінченка, втілені в його творах, вбачаємо у наступному:

- мета життя полягала у цілковитій відданості громадській справі – служінню українському народу;
- єдність ідейних поглядів зміцнює кохання і перетворює його в джерело сили і натхнення для реалізації мети всього життя;
- громадська активність може бути своєрідним порятунком від особистісних проблем як форма витіснення і заміщення негативних психотравмуючих переживань.

Література

1. Грінченко Б.Д. Листи з України Наддніпрянської [Електронний ресурс] / Б. Грінченко. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag204.htm>
2. Грінченко Б.Д. Твори: в 2 т. / Б.Д. Грінченко. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. Поетичні твори. Оповідання. Повісті. – 640 с.
3. Грінченко Б.Д. Твори: в 2 т. / Б. Д. Грінченко. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 2. Повісті. Драматичні твори. – 606 с.